

סימן רפה לקרא הפרשה שנים מקרא ואחד תרגום

מאמר ברכת כהנים נקרא ולא מיתרגם
האם יש תרגום אונקלוס על ברכת כהנים

דבר תמוה מצאנו במקצת דפוסים קדומים
של החומש וכן בכת"י מתקופת הראשונים שאין
תרגום על ברכת כהנים, ובמאמר זה באנו להסביר
ענין זה, וחילקנו המאמר לארבע אותיות.

(א) שכמה ראשונים כתבו שלא תירגם
אונקלוס ברכת כהנים.

(ב) שדעת הגאונים ומקצת ראשונים שיש
להמנע מלתרגם ברכת כהנים ויש צד איסור
בדבר.

(ג) שיש שכתבו שניכר מהתרגום בחומשים
שלפנינו שאינו מאונקלוס.

(ד) שלכאורה לא מצינו שום ראשון שפסק
לתרגם ברכת כהנים.

א. שכמה ראשונים כתבו שלא תירגם אונקלוס ברכת כהנים.

בברכות (ח') איתא חייב אדם להשלים
פרשיותיו עם הצבור שנים מקרא ואחד תרגום
ואפילו עטרות ודיבון, ופירש"י שעטרות ודיבון
אין עליו תרגום ויש לקרות הפסוק שלש פעמים,
וכן פירשו הגאונים והרמב"ם, ותוספות פליגי
ומפרשי שאע"פ שאין תרגום אונקלוס, יש תרגום
ירושלמי, וקמ"ל שחייב לקרות תרגום ירושלמי
במקום תרגום אונקלוס.

וכתבו תלמידי רבינו יונה "יש מפרשים דנקט
זה הפסוק מפני שאין לו תרגום וקאמר שאפילו
הפסוקים שאין להם תרגום צריך לקרוא אותם
שלשה פעמים, וזה אינו נראה שהרי מצינו הרבה
פסוקים אחרים שאין להם תרגום כגון פסוקים של
ברכת כהנים ואחרים הרבה ולמה לא הזכירם"
[ופירש שם כפירוש תוספות שהחידוש של
הגמרא שצריך לומר תרגום ירושלמי על פסוק
עטרות ודיבון], ומוכח מדבריו שלא היה לפניו לא
תרגום אונקלוס ולא תרגום ירושלמי על ברכת
כהנים. [והגרע"א בדו"ח שם העיר שבחומשים
שלנו יש תרגום על ברכת כהנים]. ודברי רבינו
יונה מובאים גם בחידושי רבינו אלשבילי

אבל אם לדין יש תשובה עכ"ל - עיי"ש שמאריך
בזה, ובשו"ת פרי יצחק להגר"י בלאזער ז"ל חלק
א' סימן ט' מביא להמעשה רב, ומעורר ז"ל:
ולפי"ז אפשר ליישב פי' הרי"ף דמשום שלא
התפללו עדיין הרי אין לקדש מבעוד יום והיו
סבורים שאין לקדש אלא כשחשיכה כנ"ל שוב
מצאתי להפרמ"ג סי' רצ"ט שכתב דלדעת הרי"ף
קודם בין השמשות אסור לקדש כו' ורב צלי בערב
שבת תפלה שאני הא קידוש על הכוס בין
השמשות דוקא עיי"ש ודבריו צ"ע ולכאורה נראה
שזה כוונתו כנ"ל ולכאורה אפשר לפרש גם שיטת
כה"ג ע"פ הנ"ל אולם בכה"ג לא משמע כן גם
עיקר הדבר לא נראה כן מדברי הראשונים ועיין
בחידושי הריטב"א בחי' תענית (דף י"ג) ובחי'
ר"ה (דף ט' עיי"ש) שכתב ותוספת זה אינו
בדברים כו' אלא בדברים של קדושת היום או
בקידוש או בתפלה ומה שדקדק הגאון [כוונתו
למובא בשמו במעשה רב הנ"ל] מהא דאמרינן
בגמ' מתפלל אדם של שבת בערב שבת ואומר
קדושה על הכוס משמע דוקא כשמתפלל תחילה
כנ"ל אין מוכרח כ"כ כמוכח מיהו וכו' עכ"ל -
עיי"ש שמאריך עוד בזה.

סימן רפ תשמיש המטה בשבת

כתב אאמו"ר הגאון שליט"א בברית עולם על
דיני אמירה לנכרי (סימן ז' סעיף י"ב) וזה לשונו:
כיבוי - אפילו למאן דפוטרי לא מיקרי שבות
דשבות כאשר נתבאר בסימן ט' עיי"ש בסעיף ח'
ובסעיף י"ג לכן אין להתיר כיבוי הנר ע"י אינו
יהודי במקום מצות עונה ומ"מ כדיעבד ובשעת
הדחק יש לצדד בזה להקל עכ"ל.

כוונת אאמו"ר לצדד בזה להקל מצד שעת
הדחק כדיעבד, ולא מצד מצות עונה, שמצוה זו
היא מצוה דבין אדם לחבירו, כשאר וכסות, ואין
להתיר משום זה שום איסור, שהרי גם האשה
מצווה באיסור כיבוי הנר, ודו"ק, ואך במקום שיש
בביאה בשבת משום אפשרות קיום מצות פריה
ורביה דאורייתא או דרבנן, יש כאן צד מצוה דבין
אדם למקום לצרף לצידוד להקל.

ובספר האשכול (מובא בס' בירור הלכה) מבאר את הירושלמי "פירוש לקריאה כהלכתו עם התרגום לא נתנה". ולכאורה אפשר לבאר שבכל התורה יש דין ללמוד ולהבין את הכתוב ולכן יש תרגום, אבל בכרכת כהנים אין בהן דין שצריכין להבין את הפסוקים ולכן אין מתרגמין אותם. אלא שאם היתה נאמרת בכל לשון היה אונקלוס מתרגם אותם בארמית כמו שתירגם כל התורה, אבל כיון שאין נאמרין בכל לשון, אם יתרגם אותם, בעל כרחך יהא בתורת פירוש, ולא ניתנו לפרש, אבל מקרא בכורים והדומים לו, אע"ג שאין נאמרין אלא בלשון הקודש, מכל מקום ניתנו להתפרש ולכן שייך בהם תרגום.

העולה מזה שמצינו שלא היה בספרים תרגום של ברכת כהנים כעדותן של רבינו יונה, רבינו אלשבילי, הרלב"ג, הרמ"ך מלוניל, ספר מאור האפילה, ובעל תרומת הדשן.

ומה שבספרים שלנו יש תרגום, כבר עמד בזה השל"ה במסכת שבת (ס"ו ע"ב) וז"ל נראה בעיני לקרות פסוקים יברכך ה' וכו', יאר ה', ישא ה', וכו' שלש פעמים ואחר כך התרגום לאותן הנוהגים להחמיר לקרוא ראובן ושמעון שלש פעמים, כי אלו פסוקים עם פסוקי ראובן ושמעון וכו' שוים הם וכדמשמע ברבינו יונה שכתב וז"ל ואפילו עטרות ודיבון, יש מפרשים דנקט זה הפסוק מפני שאין להם תרגום, וקאמר שאפילו הפסוקים שאין להם תרגום צריך לקרות אותם שלש פעמים, וזה אינו נראה שהרי מצינו פסוקים אחרים הרבה שאין להם תרגום כגון פסוקים של ברכת כהנים ואחרים הרבה ולמה לא הזכירם כו' [ע"כ דברי תלמידי רבינו יונה, וממשיך השל"ה] שמע מינה לפי הנוהגים להחמיר לקרוא ראובן שמעון שלש פעמים יקראו גם כן ברכת כהנים שלש פעמים, ואע"ג דאית ליה תרגום כמו שנמצא בחומשים שלנו תרגום על אלה הפסוקים, אפשר שזה התרגום אינו מקובל מסיני, על כן יקרא המקרא שלש פעמים וגם התרגום אולי הוא תרגום מקובל ולא היה מגולה בימי רבינו יונה. אחר כותבי זה מצאתי בסידור מהר"ר הירץ ז"ל שכתב ברכנו בברכה המשולשת לדעתי משולשת בתורה היינו משום דלית ליה תרגום וצריך לשלש המקרא, מה שאין כן בברכה אחרת שנים מקרא

[הריטב"א] שם. גם ברלב"ג בפרשת נשא כתב שלא תירגם אונקלוס ברכת כהנים. ובהגהות הרמ"ך מלוניל על הרמב"ם פי"ב מהלכות תפילה אהא דכתב הרמב"ם שברכת כהנים נקרא ולא מיתרגם, כתב "תמה למה הזכיר ברכת כהנים, דהא אין תרגום לברכת כהנים כלל" והנה הראשונים האלו לא גילו לנו למה לא תירגם אונקלוס ברכת כהנים, אמנם כמה טעמים נאמרו בזה.

(א) בלקט יושר עמוד 55 כתב "וזכורני ששאלתי לו [לרבו בעל תה"ד] למה אינו תרגום על יברכך, ואמר שאינו רוצה לפרש אותו כי יש בו סודות" עכ"ל.

(ב) בספר מאור האפלה על התורה לרבינו נתנאל בן ישעיה (נכתב בתימן בשנת ה' אלפים פ"ט) כתב "אבל זה שברכת כהנים בלי תרגום, אמרו בפירוש המשנה [סוף מגילה] שזה בגלל אמרו ישא ה' פניו אליך, וכבר אמר אשר לא ישא פנים, ויהיה פשט הדברים סתירה, לפיכך היה קשה על אונקלוס והניחו בלי תרגום" (עכ"ל שתורגם מערכית).

(ג) הבאנו למעלה הערת הגרעק"א דבספרים שלנו יש תרגום על ברכת כהנים וכתב על זה הגאון בית הלוי בגליונו וז"ל "ובאמת דאין צריך להיות תרגום על ברכת כהנים דהרי התרגום הוא מפרש להמקרא ואם כן כשאומר בתרגום דהכהנים יברכו לישראל ויאמרו להם כך, צ"ל הלשון שכתוב בקרא, דהרי ברכת כהנים אין נאמרים אלא בלשון הקודש וכדמבואר בפרק אלו נאמרים, וא"כ יאמרם המתרגם בתרגום אינו אליבא דדינא עכ"ל [נדפס בליקוט תשובות וחידושים מרעק"א סימן ע' ומובא בספר בירור הלכה סי' רפ"ה].

והנה גם בספר מרפא לשון (על תרגום) נחית לסברא זו אלא העיר שלפי זה גם מקרא בכורים ושאר דברים הנאמרים בלשון הקודש לא היה לו לאונקלוס לתרגמן. (ועיין שם מה שתיירץ).

ולכאורה אפשר לתרץ על פי ירושלמי פ"ד דמגילה הלכה י"א על המשנה דאלו נקראין ולא מיתרגמין, ואיתא בירושלמי שר' יוסה אמר מה טעם ברכת כהנים נקראות ולא מיתרגמות "כה תברכו - לברכה ניתנה, לא ניתנה לקריאה",

ואחד תרגום, והכי נמי מסתברא מדאמר הכתוב על ידי משה - לא על ידי המתרגם עכ"ל רש"י להעיר עד דברי השל"ה, שכתב שאולי לא היה התרגום מגולה בימי רבינו יונה, ותימה גדולה למה היה תרגום של כל התורה מגולה ורק שלשת הפסוקים של ברכת כהנים טמונים?

ב. שדעת הגאונים ומקצת ראשונים שיש להמנע מלתרגם ברכת כהנים ויש צד איסור בדבר.

אמנם באמת יש צד שאונקלוס תירגם פסוקים אלו אלא שהתרגום נעלם מפני שלא רצו חכמים שיתרגמו את הפסוקים האלה אפילו ביחיד וכמו שיתבאר:

תנן במגילה (כה). מעשה ראובן נקרא ולא מיתרגם [משום כבודו של ראובן או יעקב] וכן מעשה עגל השני וכן ברכת כהנים, ופירשו בגמרא שברכת כהנים נקרא ולא מיתרגם משום ישא ופירש"י שלא יאמרו שהקב"ה נושא להם פנים. וכתבו בראשונים שדין המשנה הוא בצבור, מפני שיש עמי הארץ שאין מבינים המקרא אלא התרגום, אבל יחיד שפיר מתרגם השנויין במשנה. אמנם כתב בשבלי הלקט (השלם סי' ע"ח) וז"ל "וכל הנך פרשיות שאמרו רבותינו ז"ל שאין מתרגמין, לא אמרו אלא בצבור אבל ביחיד מתרגמין, וכן נמצאו מתורגמין בתרגום של תורה ושל נביאים, חוץ מברכת כהנים שאינו מתרגם לא ביחיד ולא בצבור, דמשום ישא הוא וכבודו של מקום הוא, הוא כן פירשו הגאונים ז"ל עכ"ל [יש שם גם גירסא אחרת אבל לכאורה משוכשת היא].

ופסק זה של הגאונים הביא רבינו יהודה אלברצלוני ז"ל בספר העתים (סימן קס"ט) והוא תשובת רבינו האי גאון ז"ל "ואמר מר רב האי לענין 'ואפילו עטרות ודיבון', כך מנהג בשיבה שקורא אותן הקורא ותורגם המתרגם ואומר את שמות הללו כתיקנן, וכן ראובן שמעון לוי ויהודה, וגם זולתן יש רובי פסוקי שמות, והמשלים פרשיותיו אף כאן צוהו לקרות שנים בתורת מקרא ואחד בתורת תרגום, ואלה אי אפשר לתרגמן כל עיקר, אבל ברכת כהנים אפשר למתרגמה אלא גזירה היא משום ישא ואפילו יחיד אינו מתרגם כי כן נהגו רבותינו, אבל מעשה ראובן ומעשה העגל אין מיתרגמין בצבור אלא שהמתרגם חוזר

וקורא את הפסוקים להודיע שלא משום עצלות אין מתרגמין אלא משום כבוד צבור ומשום כבוד ראובן, ואשר שם לבו בלשון התרגום מתכוון לעצמו בטעמיהן" עכ"ל.

גם בתוספות רבינו יהודה בברכות (ח:) [הנדפס בספר ברכת משולשת] כתב להדיא שמה שאמרו ברכת כהנים נקרא ולא מיתרגם הוא אפילו ביחיד.

ויש טעם נוסף לאסור על יחיד לתרגם ברכת כהנים והוא מספר האסופות כת"י בשם ספר שכל טוב (מובא בפירוש יד פשוטה על הרמב"ם) וז"ל "ותיקנו ג' פסוקים של ברכת כהנים בחומש בלא תרגום, לפי שאמרו רבותינו זכרונם לברכה ברכת כהנים - שלשת פסוקים הללו, נקראין ולא מתרגמין אפילו בבי רב, מאי טעמא - שמא ירגילו הכהנים ויבואו לברך את ישראל בלשון תרגום, והתורה אמרה - כה תברכו בלשון הקודש, כמו שאני אומר" עכ"ל.

ונראה לפי הגאונים ולפי השכל טוב שבאמת יש תרגום על ברכת כהנים אלא שנמנעו לאומרו משום ישא או משום שלא יבואו הכהנים לברך את ישראל בלשון תרגום.

[וחוששני לומר שאילו ראו הראשונים את דברי הגאונים, לא היו אומרים שלא תירגם אונקלוס ברכת כהנים, דלעולם אולי תירגם, אלא שנמנעו מלאומרו מפני התקנה, והראשונים באו ליישב מה שלא מצאו תרגום בנוסחאות שלפניהם].

העולה מזה שמה שלא היה תרגום על ברכת כהנים בנוסחאות שלפני הראשונים הוא או מפני שלא תורגם או שנמנעו לאומרו מפני התקנה.

ג. שיש שכתבו שניכר מתרגום

בחומשים שלפנינו שאינו מאונקלוס.

ועכשיו עלינו לברר האם יש מקור להנוסחאות שלפנינו שיש בהם תרגום. והנה לפנינו תורגם יאר וגו' ינהר ה' שכינתיה לותך וירחים יתך ופסוק ישא וגו' תורגם בשני אופנים. (א) יסב ה' אפוא לותך וישוי לך שלם. (ב) יקבל ה' שכינתיה לותך וכו'.

והנה על הנוסח השני של פסוק ישא וגו' יש לתמוה, שאם זהו התרגום הנכון, למה תקנו חכמים שנקרא ולא מיתרגם, ולדעת הבבלי הטעם

ד' "האומר לאשה הרי את מקודשת לי על מנת שאני יודע לקרות, צריך שיקרא התורה ויתרגם אותה תרגום אונקלוס הגר", אמנם שמעתי מת"ח אחד שאין חיוב לתרגם בביהכנ"ס בתרגום אונקלוס דוקא ומותר לתרגם בפירוש אחר המקובל מפי חכמים, וז"ל ספר העתים (סוף סימן קע"ה) "ותרגום של ארץ ישראל שיש בו תוספת הגדות, זה הוסיפו חזו"ן שלהן מחמתן ואמרו שמותר לאומרו בבית הכנסת מפני שפירוש הוא" ובפירוש עתים לבינה שם מבאר שהכוונה לתרגום ירושלמי המכונה יונתן, ואם כן אפילו אם לא תרגם אונקלוס ברכת כהנים היו צריכים לתקן שלא יתרגמו אותו בבית הכנסת.

ה. מסקנא דמילתא

למעלה (באות א') הבאנו דברי השל"ה שבברכת כהנים יש לקרות הפסוק שלש פעמים שמא אין התרגום מקובל, ויש לקרות גם התרגום, שמא באמת מקובל הוא והביא שם שמפני זה נקרא ברכת כהנים "ברכה המשולשת בתורה" מפני שקורא הפסוק שלש פעמים כיון שאין תרגום.

אמנם למעלה הבאנו שכמה ראשונים כתבו שאין תרגום לברכת כהנים ולא עוד אלא שלדעת הגאונים יש להמנע מלתרגם ברכת כהנים משום ישא [ושבלי הלקט העתיק דבריהם] וכן לטעם ספר האשכול ע"פ הירושלמי שלברכה ניתנה ולא לתרגום [וכ"כ הארחות חיים], יש לכאורה הקפדה לא לתרגם, וכן לדעת ספר האסופות בשם ספר שכל טוב שיש גזירה שלא יבואו לברך את ישראל בלשון תרגום, בודאי יש איסור בזה, [אלא שלכאורה הטעם של האשכול ושל השכל טוב אינם כפי הבבלי].

גם הבאנו מספר מרפא לשון שמסגנון התרגום בחומשים ניכר שאינו מאונקלוס, וגם ידוע לנו שבמקצת דפוסים הקדומים של החומש לא היה תרגום, ובאות ד' הבאנו שלכאורה ליכא שום ראיה מהראשונים שיש לתרגם ברכת כהנים, ולפי זה בודאי מי שמחמיר שלא לתרגם ברכת כהנים עושה כהוגן, ועל פוסקי הדור שליט"א לפסוק אם מותר להקל ולומר התרגום ובאתי רק להציע הדברים לפניכם, ועליהם להורות לנו את המעשה אשר נעשה.

משום שלא יאמרו הקב"ה נושא פנים, הלא אין זכר לגשיאת פנים בתרגום? ובפשטות מוכח מזה שהנוסח הזה הוסיף מאן דהו ובודאי אינו מאונקלוס. אמנם אפי' על הנוסח האחר וכן על התרגום של יאר וגו' כתב בספר מרפא לשון וז"ל "והנה גם מהתרגום הזה הנמצא בחומשים יש ללמוד שאינו מתרגום של כל התורה שכן דבריו מגומגמים וכו' ואין פעלים אלו - ינהר, יקביל, נופלים על מדת שכינתיה כפי הלשון בייחוס אל האדם וכו' ולא נמצא כן בכל התרגום כיוצא בזה וכו'" עכ"ל.

ד. שלכאורה לא מצינו שום ראשון שפסק לתרגם ברכת כהנים.

בספר בירור הלכה (סי' רפ"ה) רצה להוכיח שיש בזה מחלוקת מהא שכתבו כמה ראשונים שדין המשנה "ואלו נקראין ולא מתרגמין" הוא דוקא בצבור, והמאירי כתב שאין דבר שאין היחיד מתרגם. עוד כתב להוכיח ממה שכמה פוסקים, ובתוכם הטור ושו"ע, השמיטו דין המשנה לגמרי מפני שאין אנחנו נוהגים לתרגם, וחזו"ן שאין איסור לתרגם ברכת כהנים.

אמנם אחרי שידענו מהראשונים שלא היה תרגום בספריהם על ברכת כהנים, [עכ"פ באשכנז וספרד לוניל ותימן], אין תימה שלא הזכירו דין היחיד, שאולי גם לפני שאר הראשונים לא היה תרגום, [והמאירי שכתב שאין דבר שאין היחיד מתרגם דמשמע דליכא איסורא ביחיד, אולי ס"ל שלא תירגם אונקלוס ברכת כהנים מעולם], ואחי שפיר מה שהטור השמיט את המשנה, דלדידן אין נ"מ בדין המשנה.

העולה מזה שעדיין אין לנו שום הוכחה שאיכא ראשונים שס"ל שיש לתרגם ברכת כהנים.

והנה בכף החיים (סימן רפ"ה) הביא מספר פתח הדביר להוכיח שיש תרגום אונקלוס על ברכת כהנים ממה שאמרו ברכת כהנים נקרא ולא מיתרגם והביא ממגילה (ג.) שהיו מתרגמין בביהכנ"ס תרגום אונקלוס, ואם אין תרגום אונקלוס בלא"ה אין מה לתרגם ומהו התקנה במשנה.

ובאמת בודאי המנהג היה לתרגם תרגום אונקלוס וכמוש"כ הרמב"ם פ"ח מאישות (הלכה

אמנם מה שכתב השל"ה שיקרא הפסוק של פעמים, כבר משמע מרבינו האי גאון שאינו צריך, מפני שמה שאמרו שיקרא עטרות ודיבון של פעמים, משום שהתרגום הוא כמו המקרא, וכן בראובן ושמעון וכו' אבל כאן יש תרגום אלא שאין לתרגם אותו ולכן קורא רק ב' פעמים [אמנם יתכן שלפי הבית הלוי שהבאנו באות א' שיקרא המקרא של פעמים].

(הנני מודה להרה"ג ר' י"א זילבר שליט"א מחבר ספר בירור הלכה שנעזרתי מספרו בעריכת מאמר זה).

מאמר זה הוא פרי רוחו של האברך החשוב מאד הרה"ג רבי מ"פ שליט"א.

סימן רצג דיני ערבית במוצאי שבת

אור לכ"ג טבת התשמ"ח

לכבוד הרב הגאון הרב יחיאל אברהם זילבר שליט"א עיה"ק בני ברק

שאלה בענין צאת הכוכבים וזמן מוצאי שבת לפי שיטת הגאונים.

אחר שאדרוש בשלום כבוד תורתו, הנני מבקש להציע לפני כבודו שאלה, שבאמת נגעה לי מזמן וגם נוגעת לרבים וכלל לקהילות שלמות, בפרט כאן ביבשת אירופה. ואם ישאל כבוד תורתו מה לצעיר כימים ועני בדעת כמוני להכנס בענין זה, גם אני אסכים עמו, אבל כך הורה לי אדם גדול אחד, לאחר ששאלתי אותו על ענין זה, שהנני העני אברר שאלה זו, ולא בגלל חלילה וחס למצוא פגם במנהג כל שהוא, אלא להיפך, כדי לברר הענין, שוודאי לא אלמן ישראל, ולא יכול להיות שרבים ושלמים ינהגו בדבר חמור שלא כראוי. (ומדובר כאן בדבר שנהגו בכמה קהילות).

ואביא את קיצור השאלה ולהלן אפרט בלי נדר יותר:

בענין זמן מוצאי שבת קדש וכן זמן ק"ש של מעריב כתב בשו"ע או"ח סימן רל"ה וכן באו"ח רצ"ג כתוב מפורש, שלענין זמן מוצאי שבת ולענין ק"ש של מעריב שהם דאורייתא צריך שלושה כוכבים קטנים ובמשנה ברורה שם

ברל"ה מביא טעם לזה שצריך ג' כוכבים קטנים בשם המגן אברהם ובשם האחרונים, שאין אנו בקיאים בכוכבים בינונים והמשנה ברורה ברצ"ג ס"ק ד' כתב: עיין ליקוטי פרי"ח על יורה דעה, דאם הרקיע מזהיר כעין אורה של יום, תו לא נחשב אותו הזמן רק בה"ש והביאו הגאון רעק"א בחידושו ביורה דעה סי' רס"ב עיין שם ובביאור הגר"א בליקוטיו שם כתב, דאם נסתלק האדמימות מן כל הרקיע באותו צד ששקע החמה, אין אנו חוששים במה שמוהיר, ומביא להלן: ונ"ל דלפי מה שכתב הגר"א דבעינן שהסתלק האדמימות מן כל כיפת הרקיע באותו צד ששקעה החמה ואז מועיל בג' כוכבים, נראה דמועיל אז גם בג' כוכבים קטנים בלבד. וכן כתב שם בביאור הלכה, שצריך כוכבים קטנים כמו שפסק בשו"ע. וכן בספר חיי אדם הל' שבת כלל ח' הל"א כתב (ז"ל) מאחרין תפלת ערבית כדי להוסיף מחול על הקודש, ואסור לעשות שום מלאכה עד שיראו ג' כוכבים קטנים רצופין ולא מפורזין, שאין אנו בקיאים בבינונים, ורצופין מטעם תוספת שבת, ואם הוא יום המעונן ימתין עד שיצא הספק מלבו עכ"ל. וכחיי אדם בכלל ל"ד דין תפלת מעריב כחול ובשבת כתב כהל' ב' זמן ק"ש של ערבית משעת יציאת ג' כוכבים בינונים, ואם מסופק צריך להמתין עד שהוא ודאי לילה וכו' (עכ"ל החי אדם).

עד כאן מצאנו (חזן מהחיי אדם לענין ק"ש שצריך להבין אותו) שצריך לענין מצוות דאורייתא ג' כוכבים קטנים דוקא. (ובנוסף לזה יש עוד ענין שאני אני מבין בזה שכתוב בפרק במה מדליקין (שבת ל"ד ע"ב) פליגי ב' תנאים בזמן של לילה וכתוב שם שלר' יהודה צריך הכסיף העליון והשוה לתחתון. וראיתי בספר "אור מאיר" להרב מאיר פחנא שהוא בדק' בא"י ומצא שהזמן הזה הוא בערך בזמן שהשמש נמצאת כ 8.5 מעלות מתחת לאופק וזה למעשה השאלה שהתעוררה לי הצעיר לימים ועני בדעת היא בקיצור: שמכל המובא לעיל נראה שצריך להלכה לענין מוצאי שבת וגם לענין זמן ק"ש של ערבית ג' כוכבים קטנים חזן מהסימן של הכסיף שבלא הסימן של הכסיף לא עוזרים ג' כוכבים (כך כותב ר' מאיר פחנא בספרו "אור מאיר"). ולכאורה הדבר פשוט